

»OKO PROBLEMA KRSTA S KUKAMA (SVASTIKE)« – 60 GODINA KASNIJE

REANA SENJKOVIĆ
Institut za etnologiju i folkloristiku
Zagreb, Kralja Zvonimira 17

UDK 39:7.048
Izvorni znanstveni članak
Primljeno 26.III.1991.

Domaća je etnološka literatura, premda tek okrznuvši problematiku folklornoga likovnog izraza, ustrajavala na kulturno-historijskom modelu znanstvenog pristupa, izdvajajući pojedine predmete svog zanimanja iz okruženja na kojem, u kojem i za koje su nastali. Konstatacija nepostojanja izvornog smisaonog okruženja pojedinih, danas u muzejima pohranjenih manifestacija tradicionalne »narodne« likovnosti, ograničava spoznajne domete analize kako njihove forme tako i njihova sadržaja. Ovaj rad nastoji dokazati tu tvrdnju na primjeru, u domaćoj etnološkoj literaturi često spominjanog, motiva svastike.

Naša se etnologija još i ne tako davno gotovo isključivo bavila problematikom pojedinih elemenata »narodne kulture«. Ako je u fokusu njezina zanimanja i bio neki od segmenata folklornog likovnog izraza, znanstveno je razmatranje poštivalo strogu kulturno-historijsku shemu: sinkronijska usporedba odabranih (i iz vlastitoga im smisaonoga okruženja izdvojenih) oblika trebala je rezultirati odgovorom na pitanje njihova porijekla i »razvoja«.

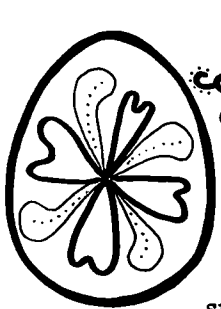
Motiv svastike najbolji je primjer koji potvrđuje ovu konstataciju. »Ornamentalnim razvojem« svastike, studijama objavljenim 1929. i 1930. godine, bavio se nestor hrvatske etnologije, Milovan Gavazzi. Svastika je bila temom i brojnih radova stranih znanstvenika, mahom (također) pripadnika kulturno-historijskog opredjeljenja društvenih znanosti. Vrlo je vjerojatno da su upravo konstatacije »dugog trajanja« i geografske sveprisutnosti ovog motiva (koje su mu, zbog složenosti njegove oblikovne strukture, pridodale gotovo denikensku privlačnost) rezultirale iznimno bogatom relevantnom bibliografskom produkcijom.¹

MOTIV SVASTIKE KAKO SU GA VIDJELI GAVAZZI I NJEGOVI NASLJEDNICI

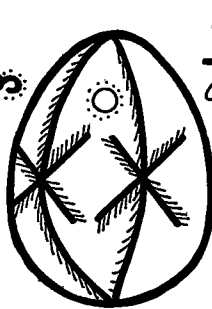
Gavazzi za predmet svoje analize uzima likove svastika s pisаница područja sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i zapadne Srbije ističući da je ovaj motiv (a u trenutku u kojemu su radovi pisani) »općenito uzevši osnovni i najrašireniji ornamentalni lik, napose tamo, gdje starija tehnika šaranja jaja s pomoću voska nije još uzmakla pred drugim novijima« (Gavazzi, 1929: 3).

Gavazzievo je zanimanje primarno usmjereno ka načinima i smjerovima »promjena« svastike. Uočava dva tipa promjena: »nebitne sitnije promjene«, koje naziva *varijacijama* i promjene koje mijenjaju »temeljne linije« *elementarne* (»čiste«,

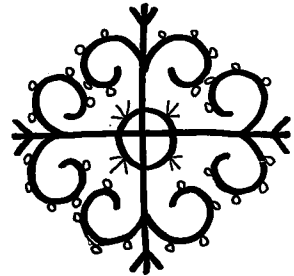
»neukrašene«, »izvedene jednostavnim linijama«) svastike, a čiji je rezultat modificirana svastika.

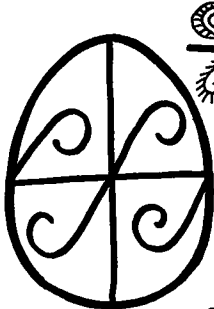
Slika 1

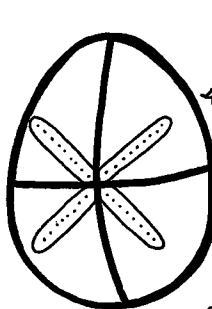
Slika 5

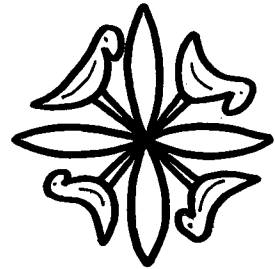
Slika 9

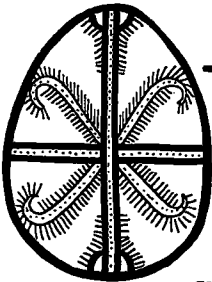
Slika 2

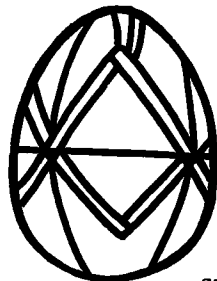
Slika 6

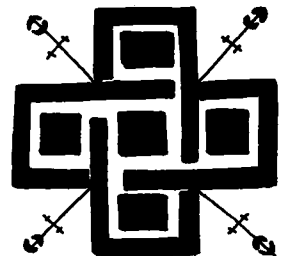
Slika 10

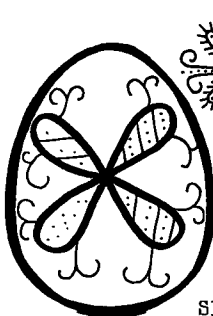
Slika 3

Slika 7

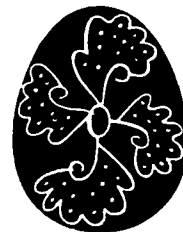
Slika 11

Slika 4

Slika 8

Slika 12

Razlikuje sedam »markantnijih« modifikacija na pravcu »ornamentalnog razvoja« (»evolucije«) svastike (Gavazzi, 1929: 2-12):²

1. *Modifikacija udvajanjem svastike.* Radi se o liku oblikovanom iz osam krakova čiju ishodišnu formalnu pripadnost dokazuje dvobojno izvođenje dviju svastika zajedničkog križišta (*Slika 1*).

2. *Modifikacija polovljenjem svastike.* Polovljenje rezultira bilo »samo jednom polovicom« svastike, u obliku slova S, bilo motivom oblikovanim kombinacijom »polovice« svastike »s drugim elementima, koji su ornamentalno prikladni da stupe na mjesto polovice svastike« (*Slika 2*).

3. *Modifikacija obraćanjem kuka jednog para krakova (svastike) u obrnutom smjeru prema kukama drugoga (Slika 3).*

4. *Modifikacija udvajanjem svih kuka (svastike) zavijenih u oba smjera.* Ovom je modifikacijom opisan simetričan lik (kao i modifikacijom svrstanom pod 3.) kojemu se na vrhove krakova više ili manje čitljivog grčkog križa nastavlja (barem) dvije kuke savijene u lijevu, odnosno desnu stranu (*Slika 4*).

5. *Modifikacija gubljenjem kuka svastike.* Postepeno gubljenje kuka svastike u ovoj se, prelaznoj fazi, očituje još uočljivim »rudimentima nekadašnjih kuka« (*Slika 5*).

6. *Modifikacija metamorfozom krakova svastike koji sasvim gube kuke.* »Ovakvi oblici, lišeni kuka, imaju najviše sličnosti s nekim neodređenim cvijetom ili listom s četiri laticice ili listića...«. Da se doista radi o modificiranoj svastici, ovdje – kao i u drugih modificiranih oblika – Gavazzi dokazuje postojanjem i »čistih svastika« na jednim te istim primjercima pisanica (*Slika 6*).

7. *Modifikacija vezanjem vršaka (kuka) svastike (dotično njezinih dosadašnjih prikazanih modifikacija).* Dodirivanje (vezanje) kuka svastike je »prirodan i gotovo automatski rezultat« produljivanja krakova, a rezultira »organičkom« povezanošću »svih likova jednoga jajeta« (*Slika 7*).

Jedna od krajnjih izvedenica Gavazzieva razvojnoga niza je i »sasvim nov lik, sa tri kraka« (koji ne odgovara u potpunosti elementarnom triskelu, »pravilno« zavijenih kuka)³ (Gavazzi, 1929: 7-13).

Predlažući smjernice budućih interpretacija *sadržaja* svastike Gavazzi posebno naglašava vezanost ovog motiva i jajeta, te činjenicu da se jaja šaraju u proljetno doba. Premda su oba ova elementa naizgled u suglasju s pretpostavkama o solarnoj simbolici križa s kukama – jer proljeće je doba »porasta snage sunca«, a jaje u sebi »krije klicu života« – autor smatra vjerojatnijom hipotezu Karla von den Steinena (Gavazzi, 1929:22). Naime, von den Steinen smatra svastiku, donoseći svoje zaključke na temelju analize motiva s pršljenova vretena nađenih među iskopinama Troje, stilizacijom rode u letu (svastici oblikovno blizak motiv, triskel, poima pojednostavljeno prikazanim pijetlom)⁴.

Najvećim problemom predmeta svog znanstvenog interesa Gavazzi smatra neriješenost pitanja »o suštini i značenju sveze svastike s (uskrsnim) jajetom«, pa zatim i neriješenost »općega problema postanja i značenja svastike«. Tim povodom piše (Gavazzi, 1929: 21.): »Jer koliko je god taj lik studiran i tumačen, nije dosad u

nauci još utvrđeno nijedno mišljenje o *njegovu izvoru*, o tom, *što zapravo pokazuje i koje mu je pravo simboličko značenje* (...). Pojavljivanje krsta s kukama na predmetima prehistoričkih i historičkih epoha sve do naših vremena, a na vrlo velikom prostoru Zemlje (u prvom redu u Evropi, pa u dijelu Azije i Amerike), na predmetima sasvim različitih vrsta i namjene – sve je to otegoćavalo *potrebni pregled svega ovakva materijala* i po tome sredeno zaključivanje o izvoru i značenju svastike, pače unatoč vrlo starim historičkim podacima (staroindijskim) o njezinoj simbolici.« (istakla R.S.).⁵

Gavazzi razmišlja i o *porijeklu* motiva svastike s pisanica. Kako se ovaj lik – pa pored njega i različite »varijante« i »modifikacije« – osim na području (južnoslavenskog) sjeverozapadnog Balkana, jednak i na »sasvim isti način modificiran«, javlja i na pisanicama ostalih slavenskih naroda (izrađenih starijom batik-tehnikom), autor smatra zadatkom daljeg proučavanja traženje *zajedničkog izvora balkanskih i istočnoevropskih pashalnih svastika* (Gavazzi, 1929: 20).

U svom, dva desetljeća mlađem radu, isti je autor određeniji. Šaranje jaja u proljetno doba (koje je adaptabilna kršćanska crkva kasnije uspješno vezala uz uskršnje blagdane) smatra jednim od »dobro održanih starih slavenskih običaja«. U vezi s tim Gavazzi ustvrđuje da su »najčešći« i »najznačajniji« motivi s pisanica bile već u vrijeme slavenske prazajednice »*neke vrste svastike*« (Gavazzi, 1959: 12).

Gavazzieve studije pokazuju:

1. dosljednu primjenu kulturno–historijskih znanstvenih postavki⁶, pa time i vjerovanje u mogućnost konstruiranja razvojnoga niza od ishodišnih oblika svastike do njihovih krajnjih (modificiranih) konzekvencija;

2. uvjerenje u postojanje jedinstvenog »izvora« i »pravog simboličkog značenja« svastike.

Iako prožete vjerojatno nedokazivim pretpostavkama, Gavazzieve studije o svastikama s pisanica u pravilu ostavljaju dovoljno prostora upitnicima, ogradama i drukčijim postavkama. Međutim, njegovi mlađi kolege (ujedno i, najčešće, njegovi studenti) prihvaćaju upravo najslabije pretpostavke spomenutih radova u vlastitim opisima i tumačenjima svastika s etnografskog materijala kao gotove činjenice⁷.

U Gavazzievim radovima naznačeni načini i smjerovi »promjena« motiva svastike, ne samo da nisu »uveli reda« u domaću teoriju folklorne ornamentike već su otvorili put svima onima koji su željeli vidjeti svastike i tamo gdje ih sasvim sigurno nema. Gavazziev je znanstveni autoritet postao jamcem proizvoljnih tvrdnji drugih, mlađih autora. Okamenjena Gavazzievim potvrdama praslavenskog iskona svastike ni diskusija o porijeklu ovoga motiva i osobitostima njegova ornamentalnoga okruženja nije uzela maha.

Gavazzievu je »školu« moguće prepoznati kako u odabiru motiva koje su pojedini autori uvodili u diskusiju o svastici i imenovanju dotičnih motiva, tako i u, premda rijetkim, pokušajima očitavanja semantičkih konotacija ovoga lika⁸.

Samo četiri godine nakon prve Gavazzieve studije o pashalnoj svastici, obrađujući temu seljačkog rezbarstva u Slavonskoj posavini, Antun Matasović spominje svastiku koja je »*izgubila svoj prvotni oblik*«. Taj se motiv, namijenjen ispuni praznih prostora, sastoji od »četiri izbočena i četiri udubena pravokutna trokuta, od kojih jednima gleda hipotenuza na desnu, a drugima na lijevu stranu« (Matasović, 1933: 19).

Bratislava Vladić-Krstić, pišući o tekstilnoj ornamentici zapadne Bosne i naslućujući postojanje »motiva-simbola« svastike kako na tekstilu, tako i na drugim medijima folklornoga izražavanja starih Slavena, tvrdi da se »*jasna predstava ovog motiva*« zadržala samo na jednom dijelu obrađivanog područja (Mrkonjić-Grad) dok se drugdje češće javlja »*modificirana*«⁹. (Vladić-Krstić, 1963: 135).

Olga Oštrić i Šime Batović (Batović i Oštrić, 1969: 259-261.) u potrazi za »ilirskim elementima« u »narodnoj« kulturi jadranskoga područja, razlikuju »*čiste svastike*« od njenih »*evoluiranih varijanti*«. Oni tvrde da su spiralnaočaraste fibule Ilira svojim »*podrijetlom*« vezane uz simbol svastike, te ih očitavaju kao »*polovinu svastike*« (»*razvijeniji*« oblik, koji je manje »vezan za prvotno značenje«¹⁰).

Motivi s reproduciranog slikovnog materijala kojim je Olga Oštrić opremila svoju studiju motiva *četverokuke* s tekstilnih aplikacija na nošnji zadarskog područja – opaska s kraja teksta obavještava da se zapravo radi o svastici – bez razlike pripadaju Gavazzievoj trećoj, odnosno eventualno i prvoj modifikaciji svastike. Autorica u opisu i klasifikaciji četverokuka upotrebljava i Gavazziev pojam varijacija (Oštrić, 1972).

I Jelka Radauš-Ribarić, pišući o porijeklu vezenoga ukrasa na sukненоj odjeći zapadnodinarskog područja, pored drugih geometrijskih motiva razlikuje »*pravu okruglu svastiku*«, »*vrstu svastike*«, te »*duplu svastiku*« (Radauš-Ribarić, 1978: 93).

U katalogu izložbe »Preslice u Hrvatskoj« među posebno izdvojenim i prema oblikovnoj srodnosti klasificiranim ornamentima s izložaka, otisnute su i dvije svastike. Josip Barlek, autor izložbe i kataloga, uvrstio ih je u grupu geometrijskih ornamentata. Svastike koje je uočio na preslicama nazvao je *oblim* i *modificiranim* svastikama (Barlek, 1984).

Kukasti je križ u poimanju Vesne Čulinović-Konstantinović »*osnovni oblik svastike*«, koji se vremenom i »zavisno o afinitetu izvođača ukrasnih dijelova odjeće ili predmeta« mijenjao. Među »*varijacijama*« svastike ona nabraja likove »*dvostrukih krakova, oštrih ili blagih*« s »*okruglastim zavojima na krajevima*« ili »*bez zavoja u obliku istokrakog križa*«, tada uglavnom uvijek u krugu« (Čulinović-Konstantinović, 1989: 163).

PRETPOSTAVKE ANALIZI GRAĐE

I samo kratka šetnja domaćom referentnom znanstvenom produkcijom ukazuje na konstataciju suglasja u prepoznavanju i imenovanju »svastika«, a zapravo dosljednu primjenu modela koji je predložio Gavazzi. Teorija i metodologija kulturno–historijske znanstvene orijentacije u pravilu nisu odoljele kušnji vremena. Upravo je, u kontekstu razmatranja problematike ornamenata, indikativna kritika koju je Gombrich uputio jednom od klasika znanosti o povijesti umjetnosti, Aloisu Rieglu. Gombrich piše: »Taj materijalizam, to zanemarivanje estetičkih i psiholoških poticaja koji se nalaze u osnovi umjetničke kreativnosti, Riegl je nakanio odbaciti prezentacijom njenog tisućljetnog razvoja. Kako je proučavao mijene motiva lotusa do njegove pretvorbe u palmetu, akantus i arabesku, postupno ga je počeo poimati kao oblik kojem je podaren vlastiti život i volja.« (Gombrich, 1984: 193). Slična je primjedba primjenjiva i u komentaru Gavazzievih i gavazzievskih opservacija svastika s domaćeg nam etnografskog materijala.

Povjerujemo li Lévi–Straussovoj tvrdnji da je sve simbol i znak ako djeluje kao posrednik između dva subjekta i reinterpretiramo li Colbyevo pojašnjenje zadatka etnografske semantike, prema kojemu je ona usmjerena riječima kao sredstvu a ne kao cilju, a namjera joj je razumijevanje vrednovanja, emocija i vjerovanja koja se kriju iza upotrebe riječi, zapitat ćemo se o vrednovanju, emocijama i vjerovanjima skrivenim iza svastike kao simbola i znaka. Uvažimo li zatim stajalište Clifforda Geertza, koji se zalaže za istraživanje vlastitih interpretacija društva koje je predmet istraživanja (prema: Rihtman–Auguštin, 1976: 4), morat ćemo ustvrditi da nepostojanje odgovarajućeg »živog« konteksta u koji bi ušao Geertzov istraživač–subjekt, a zatim i nedostatak »živih« opisa s terena, oslobađa prostor različitim nagađanjima.

Iako Gavazzieve modifikacije nastale polovljenjem svastike, obraćanjem kuka jednog para krakova prema kukama drugog para krakova ili gubitkom kuka nisu nezamislive i nemoguće, analiza forme – zbog nemogućnosti očitavanja (iščezlog) konteksta jedini preostali mjerodavni parametar – spomenute oblike a priori odbacuje kao nerelevantne. (Polovljeni je oblik lik poznat pod nazivom S–motiv, te ga je moguće očitavati i kao samosvojni i od svastike različit motiv. »Simetričnoj svastici« nedostaje privid vrtnje oko točke u kojoj se sastaju krakovi, a »svastika bez kuka« zapravo je u ikonologiji poznata pod nazivom »grčki križ«.)

Grada koju je analizirao Gavazzi, baš kao i grada koju su tumačili ostali ovdje spominjani autori, izdvojena iz smisaonog okružja u kojemu je nastala, živi još jedino u kontekstu etnografskih muzeja. Značenja koja posjetelji danas pridodaju (rijetkim) motivima svastike s eksponata (većinom datiranih u prošlo ili na sam početak ovog stoljeća) opterećena su resemantizacijom ovoga znaka u razdoblju tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća.

Nepoznavanje konteksta ograničava spoznajne domete analize obje komponente ovoga lika: njegove forme i njegovog sadržaja.

OBLIKOVNE OSOBITOSTI MOTIVA SVASTIKE I NJEGOVO MJESTO UNUTAR KOMPOZICIJE

Jednostavnom analizom forme uvrstit ćemo svastiku unutar grupe geometrijskih ornamenata. Ako pojam križa pokriva sve one oblike čija se četiri kraka sastaju u jednoj točki – a oblik, veličina, položaj i međusobni odnos krakova određuju varijante križa kojima su kroz povijest nadijevani različiti nazivi, značenja ili simbolike – svastika je, svakako, vrsta križa (Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, 1979: 356).

Sažeta i, kako se čini, najmanje dvojbena definicija odredit će svastiku kao lik kojemu se na vrhove krakova jednostavnog grčkog križa nastavljaju »kuke«, bilo pod pravim kutem, bilo u krivulji ili na koji drugi način, pod uvjetom da su sve okrenute ili u lijevu ili u desnu stranu.

Analiza »svastikolikih« oblika morala bi poštivati tek manje strogo određenje forme od onog kojim se definira »nedvojbeno« svastika, te se time ograničiti na motive sačinjene iz četiri kraka približno jednake duljine koji se ili spajaju pod približno pravim kutem, ili izlaze iz korpusa nekog geometrijskog lika, ili na neki drugi način sugeriraju spajanje pod približno pravim kutom. Krakovi tako oblikovanoga »križa« ostvaruju prividnu rotaciju lika u lijevu ili u desnu stranu, savijanjem pod pravim kutom, u krivulji ili na drugi način.

Analiza grade¹¹ pokazuje da samo manji dio likova izdvojenih prema kriterijima prethodno utvrđenih oblikovnih osobitosti možemo nazvati svastikama. Ovi likovi najčešće ukrašavaju (i/ili označavaju) pisanice i vezene aplikacije s nošnje zapadnodinarskih krajeva, a znatno rjeđe druge dijelove odjeće, predmete izrađene iz drva i keramiku.

Međutim, analiza likovnog okruženja pojedinih motiva za koje smo ustvrdili da nedvojbeno odgovaraju opisu svastike, odriče sigurnost prethodnoj tvrdnji. Zanimljiv je primjer kopljaste preslice iz zagrebačkog Etnografskog muzeja¹² (Slika 8). Motive urezane u površinu ove preslice moguće je podijeliti u tri grupe:

a) Trokutići (čiji je oblik »diktirao« alat kojim su izrađivani) su ili gusto nizani u oblik kružnice (koje okružuju kružne, »na proboj« izrađene dijelove preslice) ili, slobodno raspoređeni, popunjavaju prazne segmente plohe (horror vacui).

b) Ravne linije koje oblikuju varijantu cik–cak motiva.

c) Linije čiji su završeci »volute«.

Ako na ovaj način analiziramo likovni predložak, prihvativši da se neki od postojećih motiva od ostalih razlikuju svojom oblom finalizacijom, te ako – usprkos »volutama« s njegovih krajeva – u motivu s vrha preslice prepoznamo (izokrenuto) slovo V (dekorativno završeno volutama), zašto da ne prihvatimo i da je »svastika« s ovog predmeta zapravo samo križ jednako oblikovanih, dekorativnih završetaka?

Ovdje spominjani domaći autori, upevši u vlastita znanstvena razmatranja kriterij asocijativnosti i zaboravivši činjenicu da isti znak u različitim sustavima nema uvijek i jednako značenje¹³. brojne su, svastici oblikovno srodne ornamentalne oblike svrstali pod isti nazivnik, umalo konstatiravši: »Sve je svastika«.

Analiza likovnoga okruženja motiva »svastike« uvodi novu mogućnost: »Ništa nije svastika«. Dakako, obje spomenute »mogućnosti« interpretacije analiziranih motiva ne stoje. Međutim, sasvim je sigurno da ćemo samo malobrojne motive – premda oni svojim osobitostima u potpunosti odgovarali postavljenom oblikovnom određenju svastike – argumentirano nazivati svastikama¹⁴.

Razdvojimo li motive svastika s etnografskog materijala Hrvatske prema načinu oblikovanja kuka, zaključit ćemo da brojnošću prevladavaju oble »svastike«¹⁵. Kuke ovih »svastika« pretežno su okrenute u desnu stranu¹⁶. I dok je razloge primatu obliha »svastika« moguće, iako ne uvijek i posve uvjerljivo, pronaći u semperovskom diktatu materijala i tehnike izrade, učestalost imanentne im rotacije u smjeru kretanja kazaljke na satu možda opravdava prirodni potencijal kretnje ruke koja ih izrađuje.

Jedan od motiva koji zadovoljava radno određenje mogućih varijanti svastike je lik što ga Olga Oštrić spominje pod lokalnim nazivom osmorokuka (Oštrić, 1972). Po četiri kraka ovoga lika obrubljena su nitima dviju različitih boja – jednom za krakove čije su kuke okrenute u jednom i drugom za krakove čije su kuke savinute u suprotnom smjeru (*Slika 9*).

Unutar kružnoga dijela, uz samu dršku kopljaste preslice iz zadarskog muzeja, četiri se ovalne forme sjedinjuju u oblik križa. Između krakova tako oblikovanoga križa nalaze se – glava okrenutih udesno – četiri pojednostavljeno prikazane ptice¹⁷ (*Slika 10*).

Na ručnicima iz Zaila (Papuk)¹⁸ i Smiljana (Lika)¹⁹ izvezen je motiv kojega i neki strani autori uvode u diskusiju o svastici (Wilson, 1896: 902) (*Slika 11*).

Ovi se likovi, ako i zadovoljavaju šire postavljeno određenje forme, u većoj ili manjoj mjeri razlikuju od oblika »jednostavne« svastike. Takvo je razlikovanje moguća posljedica gubitka simboličnih konotacija svastike u razdoblju iz kojega potječe danas sačuvani etnografski materijal jer motiv ispražnjenoga značenja zacjelo ostavlja više prostora variranju oblika. Međutim, ne bismo smjeli isključiti ni mogućnost da su motivi koje sam (uzevši u obzir instrukcije domaće referentne literature) nazvala mogućim varijantama svastike (odnosno bar dio tih motiva) samosvojni ornamentalni likovi, premda svojim oblikom (više ili manje) srodni svastici. Osmorokukama oblikovno posve jednak motiv (ali zbog prirode medija na kojemu je izrađen ili posljedica protoka vremena monokroman) ornamentalna je konstanta ovoga područja. Nalazi se na plutejima starohrvatskih crkvice, na stećcima, preslicama, vodirima itd. Ako osmorokuku s *grade*²⁰, a zbog njene specifičnosti – obrubljivanja nitima dviju različitih boja – proglasimo varijantom svastike, sasvim se logično nameće pitanje istovrsnog očitavanja ovog lika i na plutejima, stećcima i drugim, recentnijim ruktovarinama. Upravo je pokušaj paralelnog, dijakronijskog i

sinkronijskog nizanja ovog motiva najснаžnji адut interpretaciji osmorokuke kao samosvojnog i od svastike različitog motiva.

I prikazani je motiv s ručnika nemoguće ne usporediti s nekim od na plutejima pleterom oblikovanih motiva.

Analiza smještaja ovih motiva unutar cjelina ornamentalnih kompozicija (čiji su elementi), polučit će još i skromnije rezultate. Ovakav pristup utvrđuje da su i svastike i »svastikolike motive« na plohamа folklorних izradevina razmještale posve jednake kompozicijske zakonitosti. Mjesto svastike ili moguće varijante svastike među ostalim motivima s jednog predmeta određuju upravo vrsta i oblik samoga predmeta. Tako se na izradevinama iz drva ovi motivi (jednako kao i grčki ili latinski križ, rozeta i neki drugi motivi) u pravilu nalaze bilo u središtu ornamentalne kompozicije (*lopari*), bilo u jednom ili oba »središta« policentričnih kompozicija (*preslice, kiščić*). Na pisanicama se uglavnom šaralo šest svastika (ali i drugih oblikovno prikladnih motiva): po jedna na svakom od vrhova i četiri oko pojasa jajeta. Na tekstilnim rukotvorinama zapadnodinarskog područja motiv svastike oblikuje nizove multipliciranjem ili, znatno češće, alterniranjem s drukčije oblikovanim ali dimenzijama posve jednakim motivima.

SADRŽAJ MOTIVA »SVASTIKE«

Potrаga za drugom komponentom ovoga znaka, njegovim sadržajem, počеt će i završiti parafrазom tvrdnje Aloisa Riegla: mi u 20. stoljeću ipak ne možemo znati što su mislili ti ljudi prije nekoliko stoljeća²¹.

Iako je simbolička antropologija odnedavno omogućila i znatno šire poimanje značenja simbola, konstatirajući da »čovjek svemu oko sebe pridaje određena značenja« (Geertz, prema: Povrzanović, 1987: 4), suvremeni će se istraživač folklorne (tradicijske) ornamentike neminovno suočiti s činjenicom nepostojanja izvornog smisaonog okruжja građe ove vrste. Kako danas nije moguće proniknuti u karakter i sadržaj pojedinačnih poticaja koji su rezultirali stotinama ili tisućama izrađenih svastika, interpretacijski se pristup, paradoksalno, ograničava na odgovore koje su na istа pitanja (a prema drukčijim teorijskim polazištima ili i bez teorijskih polazišta) dali drugi, stariji etnolozi.

Ipak, natruhe mogućih simboličkih konotacija svastika podastiru nam sami predmeti na kojima je nalazimo. Naime, postojanje svastike na stećcima²², pa zatim, ako se dokaže, i na *mirilima*²³ – a zbog specifične prirode ovih objekata (smrt i »ono« nakon smrti, bremeniti značenjima i nadanjima, ostavljaju malo prostora jednostavnoj, simbolikom nenabijenoj dekoraciji nadgrobnih spomenika) – indicira njenu, iako nama gotovo potpuno nečitljivu, simboličnost.

Također ovdje spominjani mediji folklorного likovного stvaralaštva još su donedavno pored praktične, svakodnevne uloge, svoje mjesto nalazili i u »posebnim prilikama«.

Preslice, neophodno pomagalo pri pređenju vune, bile su i »predmet koji ima svoje mjesto u narodnom životu, osobito u običajima«. Obrazlažući ovu tvrdnju Josip Barlek piše: »I u svadbenom ceremonijalu preslica se stavlja uz škrinje, bez nekog naročito osvrtnja na nju (okolica Zagreba) ili bi je se posebno akcentiralo – kao njezino svečano nošenje ispred škrinje (na Pelješcu; zabilježeno i za Dubrovnik već za 13. st.). (...) Preslica je i alat i ukras i znak pažnje. Ona predstavlja status i simbol djevojke i žene, ona se čuva (ako se njoj što desi, desit će se i vlasnici), urezana simbolika nosi joj sreću i štiti je (...) nekada se oporučno ostavlja u nasljeđe, a u slučaju Slavonije stavlja se kao simbol uz vreteno na grobni križ žene odnosno djevojke. Tu je očita veza s nekadašnjim stavljanjem preslice u ženski grob, kao što je i zabilježeno u arhivu šibenskog biskupa u 18. st. (...)« (Barlek, 1984).

DOSEZI KARTOGRAFSKIH KONSTATACIJA

Analiza muzejske građe pokazuje da je motiv svastike – s izuzetkom uskršnjih pisanica²⁴ – osobitost ornamentalne folklorne likovnosti jednog jedinog prostora Hrvatske (i njemu susjednog zapada Bosne i Hercegovine), prostora čije obrise oblikuje linija povučena od Nina, preko Gospića i Perušića, Donjeg Lapca, Kijeva i Vrlike, do slavonskog zaleđa.

Ornamentika s ruktovrina sjeverozapadne Dalmacije, Like i jugozapadne Bosne zasebna je likovna priča domaće »narodne umjetnosti«. Dok su motivi s do danas (u depoiima muzeja ili bilješkama etnologa) sačuvanih ruktovrina ostalih područja Hrvatske najvećim dijelom rezultat »barokne infekcije« (Kus–Nikolajev, 1929: 60-70), ornamentici s etnografske građe zapadnodinarskoga prostora pokazuju baroku strane osobitosti. Pojedini složeni linearni nemimetički oblici²⁵ jasno su međusobno odvojeni, svojom plošnom protežnošću ograničeni unutar linijama ili nizovima jednostavnih motiva omeđenih, tradicijom određenih i oblikovanih površina. Ondje gdje pored linije postoji i boja, ona nije drugo do boja kojom je »crtana« linija. Rijetke na predmetima ovog područja postojeće mimetičke forme poštuju strogu kompozicijsku strukturu.

Činjenica da je »razmjena dobara i informacija« kroz povijest najčešće mimoilazila prostor sjevernodalmatinskoga zaleđa i Like vjerojatno govori u prilog pretpostavkama arhaičnosti ornamentike ovoga područja.

Međutim, usporedba ornamentalnih oblika, čijem repertoaru pripada i svastika i načina njihova slaganja na plohama različitih medija folklornoga ruktovorstva s ostacima starovjekovnih i srednjovjekovnih predmeta i spomenika ovoga područja, a s ciljem utvrđivanja »starosti« svastike, uzaludan je napor.

Skromni dosezi analize forme i sadržaja svastike, ali i postojanje samo malobrojnih sekundarnih, a za ovaj predmet relevantnih povijesnih izvora, ostavit će otvorenim i mnogobrojna preostala pitanja svekolike problematike ovoga znaka.

Interakcije pojedinih elemenata kulture zajednica i naroda različita etničkoga porijekla i »povijesnog iskustva« – čija je posljedica bila prenošenje, pa zatim i

usvajanje ovoga motiva – koje bismo morali pretpostaviti, najvećim je dijelom nemoguće otčitati. Slična će konstatacija zaključiti i problematiku kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta postojanja svastike na omeđenom geografskom prostoru. Sve opcije ostaju otvorene iako neke, a na temelju drugih indicija, vjerojatnije.

Malo je vjerojatno da povijest motiva svastike na području Hrvatske nalikuje vertikalnoj liniji na čijem se ishodištu nalaze bilo kulture ovoprostornog neolita, bilo slavenska prazajednica. Stoga manje lošim od ponuđenih rješenja smatram treće, prema kojemu je »opstanku« (čini se ipak – primjenom komparativne analize svastika s odgovarajućeg etnografskog materijala drugih slavenskih naroda²⁶) praslavenske »svastike« pogodovalo »ornamentalno sjećanje« određenog prostora, jednako kao i dodatni, paralelni likovni ili socijalni impulsi (*Slika 12*).

BILJEŠKE

- ¹ Strani su znanstvenici nastojali iznaći odgovore na pitanja porijekla motiva svastike, smjerova njenih putovanja globusom i, najčešće, njenih simboličkih konotacija. Domaća se etnologija bavila odgonetavanjem oblikovnih transformacija ovoga motiva ostavivši razmatranja svih ostalih pitanja u zadatak dolazećim generacijama istraživača.
- ² »Zadatak je prema tome (...) da se takvi značajniji likovi sa rečenoga područja, čisti, varirani i modificirani, svedu u pregledan red, klasificiraju i prikaže njihov međusobni odnos i *genetički slijed*. Tim da ovo bude i *prilog nauku o ornamentima uopće* i njihovu razvijanju« (Gavazzi, 1929:4; istakla R.S.).
- ³ Međutim, usprkos izričitoj tvrdnji da je cilj njegova rada deskripcija i klasifikacija svastika s pisanica omeđenog i izdvojenog geografskog prostora, odnosno njenih »varijacija« i »modifikacija« (Gavazzi, 1929:3), Gavazzi ni na jednom mjestu ne obrazlaže vlastito poimanje razloga zbog kojih je svastika »podlegla« modifikacijama.
- ⁴ Kako put od jajeta do ptice nije dalek, moglo bi se zaključiti da Gavazzieva svastike i »triskeli« s pisanica pridonose von den Steinenovoj teoriji.
- ⁵ I nastavlja: »Ide to čak dotle, te se susretne i tvrdnja, da se pravi izvor, a pogotovo značenje njezino ne će moći nigda ni naći, jer je od postanja njezina i mentaliteta onih, koji su je stvarali, duh današnjega čovjeka tako daleko, da je u svakom slučaju presmiono se htjeti tamo do sama izvora približiti makar kakvim zamišljajem i rekonstrukcijom – tvrdnja, koja ide bez sumnje preko mjere daleko, ne računajući možda ni s tim, da zapravo još nema ni jedne potpune monografije o svastici, gdje bi bio od zvana stručnjaka obrađen kritično i metodički ispravno sav poznati materijal etnografski i prethistorički, koji je pri tom iole znatan.« (Gavazzi, 1929:21)

- ⁶ Znanstvenici kulturno–historijske teorijske orijentacije baveći se ornamentalnim likovnim izrazom, u pravilu, pojedine motive – izdvajajući ih iz njihova konteksta i zanemarujući njihov sadržaj – poimaju kao organizme vlastitih, o vanjskim faktorima gotovo neovisnih razvojnih zakonitosti.
- ⁷ Ako je ova konstatacija doista ispravna mogao bi se uobličiti »razvojni niz« Gavazzievih razmišljanja o pashalnoj svastici, apliciranih na ostale medije domaćeg nam folklornog likovnog izraza.
- ⁸ I dok je većina autora opreznija, te tvrdi da su recentno izrađivani motivi folklorne ornamentike prazni značenjem, odnosno pretpostavlja da simbolika svastike u različitim zajednicama može biti podudarna, ali i različita (Vladić–Krstić, 1963:135.), Vesna Čulinović–Konstantinović konstatira apotropijsku ulogu ovog »simbola« (Čulinović–Konstantinović, 1989:163).
- ⁹ Ova autorica pod pojmom »modifikacije« podrazumijeva multiplikaciju spiralnih kuka, odnosno stilizaciju koja liku pridodaje vegetabilne asocijacije.
- ¹⁰ Time ovi autori ujedno trasiraju put teoriji o kontinuiranom ovoprostornom trajanju svastike.
- ¹¹ »Terenski« sam dio posla, pripremajući se za pisanje magistarskoga rada (posvećenog problematici suvremenog istraživanja folklorne ornamentike, a na primjeru ornamentalnog motiva svastike), obavila u depoima Etnografskog muzeja u Zagrebu, Etnografskog odjela Narodnog muzeja u Zadru, Etnografskog odjela Gradskog muzeja Koprivnice, u fototeci splitskog Etnografskog muzeja, te u Centru za pripremu etnološkog atlasa zagrebačkog Etnološkog zavoda.
- ¹² Selo Varoš, Perušić, EmZg, inv. br. 22991.
- ¹³ Jedan je od banalnijih primjera različito čitanje znaka »B«. Ako se ovaj znak nalazi u tekstu pisanom latinicom, pročitat ćemo ga kao »B«, međutim, ako na njega nađemo u ćiriličkom tekstu, pročitat ćemo ga kao »V«.
- ¹⁴ Poznavanje konteksta (što dugujemo brojnim pisanim i/ili snimljenim informacijama, odnosno opisima i obrazloženjima, pa i promišljajima znanstvenika – suvremenika) u kojem i za koji je nastala svastika indijskih Jaina, odnosno njemačkih nacional–socijalista, odreći će svaku sumnju pri imenovanju ovih likova.
- ¹⁵ (Upitnici upisani unutar zagrada označavaju nepostojanje odgovarajućih podataka na inventarnim karticama.) Među otprilike četiri stotine različitih etnografskih predmeta na kojima sam uočila »svastike« ili likove koji svojim oblikovnim osobitostima odgovaraju određenju mogućih varijanti svastike, četvrtaste su »svastike« (čije se kuke na krakove križa nastavljaju pod pravim kutom) iznimka: sadak, Kukar [Vrlika], EmZg, inv. br. 24023; sadak, (?), EmSt, neg. B622; bječve, Bukovica, EoNmZd, inv. br. 996 A–B; ženska košulja, Biograd n/m, ekspanat, EmSt, inv. br. V/6666, neg. B749; građa sa ženske košulje, Prevlaka [Nin], EmSt, inv. br. V/6661, neg. B749.

¹⁶ Građa sa sadaka, okolica Kistanja, EmZg, inv. br. 4055; dijelovi građe sa sadaka, Bosna ili Dalm. zagora, EmZg, bez br. nađeno 183; dio građe sa sadaka, Bosna ili Dalm. Zagora, EmZg, bez br. nađeno 211; sadak curski, Žegar [Obrovac], EmZg, inv. br. 23849; građa sa sadaka, Bosna ili Dalm. Zagora, EmZg, bez br. nađeno 115; sadak, Kijevo [Vrlika], EmZg, inv. br. 15945; građa sa sadaka, Kistanje, EmZg, inv. br. 2301; sadak, Dobre Vode [Šibenik], EoNmZd, inv. br. 2872; curska bjeljača, Žegar, EoNmZd, inv. br. 2508; sadak, Banjevci [Benkovac], EoNmZd, inv. br. 2845; sadak, Kistanje, EoNmZd, inv. br. 278; marama, Muć, EmSt, inv.br. V/5077, neg. A3427;– kopljasta preslica, EmZg, Birovača [Donji

Lapac], inv. br. 22869; kopljasta preslica, EmZg, Varoš [Perušić], inv. br. 22991; lopar, EmZg, Dubrave [Poljice], inv. br. 15856; lopar, EmZg, Pag? Dalmacija, inv. br. 20626; lopar, EmZg, Pag?, inv. br. 20811; lopar, EmZg, Pag, inv. br. 20810; lopar, EmZg, Dinarsko područje, inv. br. 19925; lopar, (?), EmZg, inv. br. 19340; lopar, EoGmKo, bez inventarnog broja i ostalih podataka; lopar, EmSt, Kučiće? (Omiš), eksponat, inv. br. II/976, neg. B979; vodir, EmSt, eksponat, neg. B1258; kiščić za svilu, EmZg, neg. 8239;– tanjurić, Petrinja, EmZg, inv. br. 839– pisanice i drugo.

¹⁷ inv. br. 175. Slične motive, oblikovane iz prepoznatljivih, mimetičkih elemenata, osim Wilsona (Wilson, 1896:906 i 907) nazivaju svastikama i neki drugi autori (Loewenstein, 1941).

¹⁸ Čulinović–Konstantinović, 1989, sl. 19.

¹⁹ EmZg, (?)

²⁰ Na čohi vezene aplikacije s nošnje zapadnodinarskoga područja. Ove su se aplikacije s dotrajale odjeće skidale i, potom, prišivale na novoizrađeni odjevni predmet.

²¹ Riegl piše : »Jer putnici prilično jedinstveno izvještavaju da to što nam se čini geometrijskim ornamentom (...) divljaci nazivaju imenima organskih stvari. (...) Ako je to tačno, tada bi trebalo reći: divljaci smjesta organiziraju organske predmete u strogo kristaliničan oblik; to nije loše, i čini mi se sasvim prihvatljivo. Ali ima jednu manu: *mi u 19. stoljeću ipak ne možemo znati što su mislili ti Indijanci prije nekoliko stoljeća.*« (Riegl, 1969:13) (istakla R.S.).

²² Vidi: Wenzel, 1965.

²³ Vidi: Trošelj, 1982, sl. 90 i 105.

- 24 Prema podacima iz upitnica Etnološkog atlasa (Upitnica IV, 140, Etnološko društvo Jugoslavije, Komisija za Etnološki atlas, Centar za pripremu Atlasa, Filozofski fakultet, Etnološki zavod, Zagreb 1967.): bh 323, 441, Drnje [Koprivnica]; bH 424, 1750, Botinovec [Koprivnica]; Bg 143, 1740, Lopatinec [Čakovec]; cf 333, 1736, Orešje [Samobor]; cg 213, 503, Kučari-Lovrečina [Vrbovec]; cG 441, 1754, Prozorje [Dugo Selo]; cH 144, 51, Farkaševac [Žabno]; ci 242, 1005, Rušani [Virovitica]; ci 222, 1006, Novi Gradec [Virovitica]; ci 421, 984, Gradina [Virovitica]; cJ 131, 982, Detkovac [Virovitica]; ci 234, 1323, Gajić [Beli Manastir]; CF 243, 133, Prispava [Krapina]; CG 414, 48, Beloslavec [Zelina]; df 414, 1686, Lijevi [tefanki [Pokupsko]; df 242, 402, Roženica [Pokupsko]; dF 313, 1687, D. Švarča [Karlovac]; dg 121, 103 Trebarjevo Desno [Sisak]; dg 441, 63, Prelošćica [Sisak]; dG 414, 876, Nebojan [Petrinja]; dG 343, 1223, Šišanac [Sisak]; dh 441, 39, Janja Lipa [Kutina]; dh 341, 1029, Zbjegovača [Kutina]; dH 334, 59, Gušće [Sisak]; dH 133, 1731, Stružec [Popovača]; di 113,801, Bijela [Darugar]; dJ 444, 1459, Vetovo [Slavonska Požega]; dJ 432, 1248, Doljanovci [Slavonska Požega]; dK 221, 2064, Koška [Našice]; di 313, 1259, Hrastin [Osijek]; dl 332, 1426, Trpinja [Vukovar]; Df 121, 2053, Ježdovec [Zagreb]; Dg 332, 403, Dubrovčak Lijevi [Ivanić-Grad]; DG 424, 956, Veleševac [Velika Gorica]; Dh 423, 74, Hercegovac [Garešnica]; Dh 233, 123, ? [Garešnica]; Di 124, 822, Jasenaš [Virovitica]; DI 113, 124, Veliki Grđevac [Darugar]; DI 144, 1653, Grubišno Polje [Darugar]; DJ 134, 1322, Radosavci [Podravska Slatina]; DJ 211, 1425, Bakić [Podravska Slatina]; ed 311, 200, Bribir [Novi Vinodolski]; ed 433, 803, Bile [Novi Vinodolski]; eF 433,1382, Lađevac [Slunj]; eH 224, 955, Baćin [Dubica]; eJ 241, 498, Oriovac [Slavonski Brod]; eK 224, 985, Donji Andrijevi [Slavonski Brod]; eK 121, 1373, Klokočevik [Slavonski Brod]; el 241, 472, Nijemci [Vinkovci]; el 111, 470, Privlaka [Vinkovci]; eM 112, 471, Ilača [Vinkovci]; EF 311, 1250, Donji Skrad [Duga Resa]; EF 123, 1383, Ladvenjak [Karlovac]; Eh 422, 97, Stari Grabovac [Novska]; Eh 332, 1748, Drenov Bok [Jasenovac]; EH 114, 1441, Sunjska Gređa [Sisak]; Ej 212, 192, Duboka [Slavonska Požega]; EJ 114, 193, Ugarci [Slavonska Požega]; Ek 224, 482, Semeljci Šakovo]; EK 212, 205, Drenjski Slatinik [Drenje]; EK 441, 189, Trnava Šakovo]; EK 144, 206, Levanjska Varoš [akovo]; ff 333, 579, Fe 231, 1046, Blata [Ogulin]; Korenički Ponor [Titova Korenica]; FF 414, 608, Drežnik Grad [Slunj]; FI 432, 864, Račinovci [Vrbanja]; FI 133, 1372, Podgajci [Županja]; FL 422, 1758, Rajevo Selo [Brčko]; gf 414, 860, Bruvno [Gračac]; gf 244, 804, Mazin [Gračac]; gF 412, 1022, Vranin [Gračac]; gF 341, 278, Raduč [Gospić]; Ge 134, 2055, Klanac [Gospić]; Ge 223, 325, Pocrnici [Perušić]; GF 244, 573, Pećani [Titova Korenica]; GF 442, 574, Donji Jošani [Titova Korenica]; hE 324, 978, Veli Iž [Zadar]; hf 122, 1370, Žegar [Obrovac]; He 332, 859, Poljica [Zadar]; Hf 224, 899, Glogovo [Gračac]; HF 211, 987, Sv. Rok [Gračac]; HG 134, 1044, Velika Popina [Gračac]; If 124, 1297, evrske [Kistanje]; ki 212, 1298, Bažina [Ploče]; kJ 323, 1325, Slivno Ravno [Opuzen]; kj 433, 1672, Trnovica [Dubrovnik]; kJ 444, 1671, Topolo [Dubrovnik]; kJ 121, 1299, Desna [Metković]; IK 211, 2052, Osojnik [Dubrovnik]; LJ 221, 1673,

Duba [Dubrovnik]; Mk 224, 21, Mikulići [Dubrovnik]; MI 143, 863, Vitaljina [Hercegnovi]

²⁵ Ove iste likove pojedini autori tumače i kao krajnje pojednostavljene mimetičke, najčešće vegetabilne oblike.

²⁶ Vidi (na primjer): Mikov, 1990.

LITERATURA

Barlek, Josip: *Preslice u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Etnografski muzej, Zagreb, Zagreb, 1984.

Batović, Šime i Oštrić, Olga: *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*, Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena, Mostar 1968, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1969, str. 245-284.

Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Aždajkinja iz Manite drage*, Logos, Split, 1989.

Gavazzi, Milovan: Svastika i njezin ornamentalni razvoj na uskršnim jajima sa Balkana, *Zbornik za narodni život i običaje XXVII*, JAZU, Zagreb, 1929, str. 1-24.

*** Oko problema krsta s kukama (svastike), *Zbornik radova na III Kongresu slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji 1930*, str. 306-312

*** *Sudbina stare slavenske baštine kod južnih Slavena*, Biblioteka Etnološkog društva Jugoslavije, Beograd, 1959.

Gombrich, E.H.: *The Sense of Order*, The Wrightmans Lectures, Phadion, Oxford, 1984.

Kus-Nikolajev, Mirko: Hrvatski seljački barok, *Etnolog III*, Ljubljana, 1929, str. 55-72.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost i Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979.

Loewenstein, John Prince: *The Swastika (it's history and meaning)*, *Man* XLI, May-June 1941, (London), str. 49-55.

Matasović, Antun: *Seljačko rezbarstvo u Slavonskoj Posavini*, Etnološka biblioteka 20, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb, 1933.

Mikov, Ljubomir: *B'lgarski velikdenski obredni folklor*, B'lgarskata akademija na naukite, Sofija 1990.

Oštrić, Olga: »Motiv četverokuke« na vezenoj čohi u narodnoj nošnji zadarskog područja, *Vrulje* 2, god. II, Zadar, 1972, str. 29-37.

Petrić, Mario: *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda (karakteristike, uloga i porijeklo)*, doktorska disertacija, Sarajevo, 1972.

Povrzanović, Maja: *Pokladni običaji u Turčičću danas: paralelne egzistencije folklor*, magistarska radnja, Zagreb, 1987.

Radauš-Ribarić, Jelka: O porijeklu vezenog ukrasa na sukненоj odjeći zapadnodinarskog područja, *Etnološki prilozi* 1, Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1978, str. 77-96.

Riegl, Alois: Historijska gramatika likovnih umjetnosti, Život umjetnosti 10, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969.

Rihtman–Auguštin, Dunja: Pretpostavke suvremenog etnološkog istraživanja, Narodna umjetnost 13, Zavod za istraživanje folklora, Zagreb, 1976, str. 1-25.

Trošelj, Mira: Ukrasi i simboli na južnovelebitskim miriliima na području Starigrada–Paklenice (I dio), Senjski zbornik, god. IX, 1981-82, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo Senj, Senj 1982.

Vladić–Krstić, Bratislava: Tekstilna ornamentika zapadne Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XVIII, Sarajevo, 1963, str. 133-144.

Wenzel, Marian: Ukrasni motivi na stećcima, Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1965. Wilson, Thomas: The Swastika (the earliest known symbol and its migrations; with observations on the migration of certain industries in prehistoric times), Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, Washington, 1896.

»ON THE PROBLEM OF HOOKED CROSS (SWASTIKA)« – 60 YEARS LATER

Summary

Studying domestic folk art, inaugurated in the 1930s is still in its infancy. This assertion is born out by considering the motif of swastika, studied by Milovan Gavazzi in 1929 and 1930. Gavazzi's model of scientific study (applied in the analysis of swastika on easter eggs), in thune with the then prevailing cultural history approach, has been reproduced and perpetuated by numerous domestic ethnologists.

In the situation in which the history of social sciences recognizes theoretically and methodologically different research trends, Gavazzi's tenets are necessarily bound to criticism.

From the aspect of contemporary science, the strongest argument for disputing former interpretations of folk art is their neglect of the context of folk art manifestations.